

Marek Parchem

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa
m.parchem@uksw.edu.pl, ORCID: 0000-0001-7233-4702

PERIODYZACJA HISTORII W KSIĘDZE DANIELA

Periodization of History in the Book of Daniel

STRESZCZENIE

SŁOWA KLUCZE

W Księdze Daniela pojawia się charakterystyczna dla pism apokaliptycznych specyficzna koncepcja historii, która ma wymiar uniwersalny i swoim zasięgiem obejmuje dzieje całego świata. Historia w Księdze Daniela jest ukazana przede wszystkim w aspekcie teologicznym, ponieważ jedynie Bóg jest Panem historii, objawiającym w niej swoją królewską władzę, potęgę i majestat, jak również Władcą kontrolującym bieg wydarzeń w dziejach wielkich imperiów ziemskich. Cechą koncepcji historii ukazanej w Księdze Daniela (Dn 2 i 7) jest jej periodyzacja, której podłożem stanowi tzw. schemat czterech królestw, co wyraża prawdę o tym, że historia zmierza do swego kresu. Dzieje świata są ukazane jako kolejno następujące po sobie imperia ziemskie, z których każde następne jest gorsze od poprzedniego, co uwypukla prawdę o ich stopniowej degradacji moralnej. Z powodu nasilającego się zła unicestwione będą wszystkie ziemskie imperia, a na ich miejscu

Księga Daniela, periodyzacja historii, schemat czterech królestw

zostanie ustanowione przez Boga wieczne i niezniszczalne królestwo. W odmienny sposób periodyzacja historii została ujęta w Dn 9, gdzie w nawiązaniu do chronologii „szabatowej” (Kpł 25–26), historia została podzielona na „siedemdziesiąt tygodni (lat)”. Przy końcu tego okresu nastanie „wieczna sprawiedliwość”, czyli era ostatecznego zbawienia.

ABSTRACT

The Book of Daniel presents a particular conception of history having a universal dimension, covering all events in the history of the world. The Book features mostly the theological aspect of history: that only God is the Lord of history, and in it and through it he reveals his royal authority, might and majesty, and evinces himself as the Ruler exercising control over the course of events in the history of great world powers. The periodization of history is the distinctive feature of this conception of history portrayed in the Book of Daniel (Dan 2 and 7). The scheme of four kingdoms underlies such a view, which reflects the belief that history is coming to an end. World history is pictured as a series of successive world empires, with each subsequent kingdom worse than the previous one, testifying to their ever increasing moral depravity. Due to this escalating evil, all the world empires will be annihilated, and in their place God will establish his eternal and indestructible kingdom. The periodization of history is depicted rather differently however in Dan 9, where, with reference to a Shabbat chronology, history is divided into “seventy weeks (of years)” that end with the time of “eternal justice”, i.e. the era of the ultimate salvation.

KEYWORDS

the Book of Daniel,
periodization of
history,
scheme of four
kingdoms

W Księdze Daniela – podobnie jak w innych pismach o charakterze apokaliptycznym – pojawia się specyficzna koncepcja historii, która różni się zasadniczo od przesłania wcześniejszych ksiąg biblijnych, zwłaszcza obecnego w orędmu prorockim. Podczas gdy u proroków uwaga skupia się zazwyczaj na tematyce historiozbawczej Izraela, to w Księdze Daniela historia ma przede wszystkim wymiar uniwersalny, a Bóg jest w niej ukazany jako Władca kontrolujący bieg wydarzeń historii całego świata oraz sprawujący władzę nad wielkimi imperiami ziemskimi. Historia Żydów zostaje wpisana w wielką panoramę dziejów światowych imperiów. Co więcej, bieg wydarzeń jest ukazany w dwóch płaszczyznach, mianowicie w sferze niebiańskiej i sferze ziemskiej, między którymi istnieje ścisła więź i zależność. Wydarzenia mające miejsce na ziemi są rezultatem wydarzeń dziejących się w sferze niebiańskiej (zob. Dn 10–12).

W Księdze Daniela historia jest sferą działania Boga, który objawia w niej swoją królewską władzę, potęgę i majestat. Bóg jest Panem historii, a jako „Król niebios” (4,34) oraz „Bóg bogów i Pan królów” (2,47) sprawuje władzę zarówno nad sferą niebiańską i jej mieszkańcami, jak również nad ziemskimi imperiami oraz ich władcami. Historia nie jest zbiegiem przypadkowych wydarzeń, ale stanowi realizację Bożego planu, zgodnie z którym rozwija się. Bieg wydarzeń posiada ściśle określony sens i zmierza do wyznaczonego celu ustalonego przez Boga. W Księdze Daniela pojawia się myśl o determinizmie istniejącym w historii ziemskich królestw i poszczególnych władców, który jednak w żaden sposób nie wyklucza roli wolnej decyzji człowieka, ale wyraża prawdę o absolutnej i suwerennej władzy Boga, którego panowanie obejmuje swoim zakresem dzieje całego wszechświata i wszystkich jego mieszkańców.

Istotną cechą koncepcji historii ukazanej w Księdze Daniela jest jej periodyzacja, która wyraża prawdę o tym, że historia zmierza do swego kresu, który jest już blisko i jest nieunikniony, lecz natura tego końca nie jest znana. Dzieje świata są

ukazane jako kolejno następujące po sobie imperia ziemskie, z których każde następne jest gorsze od poprzedniego. Taka sekwencja królestw zmierzająca do swojego kresu, który jest z góry ustalony przez Boga, uwypukla prawdę o stopniowej moralnej degradacji światowych imperiów. Z powodu nasilającego się zła, będą unicestwione wszystkie ziemskie imperia, a na ich miejscu zostanie ustanowione przez Boga wieczne i niezniszczalne królestwo. Innymi słowy, w Księdze Daniela bieg historii, w którym pojawiają się i upadają kolejne imperia ziemskie, ma wymiar teologiczny, bo ukazuje nieuchronne zmierzanie do nastania ostatecznego panowania Boga.

1. PERIODYZACJA HISTORII W DN 2 I 7

Ukazanie historii świata jako ciągu następujących po sobie czterech imperiów ziemskich, które zostaną ostatecznie unicestwione, a na ich miejscu powstanie piąte królestwo ustanowione przez Boga, pojawia się w Dn 2 (opowiadanie dworskie) oraz w Dn 7 (wizja apokaliptyczna). Mając na uwadze ramy chronologiczne Księgi Daniela, kolejne imperia występujące w schemacie czterech królestw można identyfikować jako Babilonię, Medię, Persję i Grecję, tj. imperium Aleksandra Macedońskiego oraz jego następców: państwa Ptolemeuszów i Seleucydów¹. O ile żadnych wątpliwości nie wzbudza identyfikacja pierwszego królestwa jako babilońskiego państwa Nabuchodonozora, trzeciego jako Persji, a czwartego jako imperium Aleksandra Macedońskiego i jego następców, to nieco zaskakujące wydaje się utożsamienie drugiego królestwa z Medią, na co wskazuje

¹ Taka interpretacja jest przyjmowana przez większość współczesnych uczonych. Warto zauważyć, że w literaturze rabinicznej czwarte królestwo jest utożsamiane z cesarstwem rzymskim, co obecnie podtrzymuje się w tradycyjnej interpretacji, w której łączy się Medię i Persję, traktując je jako drugie królestwo, a Grecję jako trzecie; zob. dyskusję na temat obszernej historii interpretacji w Rowley, *Darius the Mede*, 70–137.

wzmianka o „Dariuszu Medzie”, którego panowanie jest umiejscowione między upadkiem Babilonu a nastaniem panowania Cyrusa Persa (zob. 6,1–2; 9,1; 11,1). Chociaż włączenie Medii w schemat czterech królestw w Dn 2 wydaje się dziwny czy też nieuzasadniony, ponieważ dzieje Medii nigdy nie były bezpośrednio związane z historią Żydów, to można przypuszczać, iż autor Dn 2 wzorował się na tradycyjnym schemacie następstwa królestw, którego obecność jest poświadczona w literaturze pozabiblijnej.

Po raz pierwszy schemat następujących po sobie królestw pojawia się u greckiego historyka Herodota (ok. 485–425 przed Chr.), który wymienia Asyrię, Medię i Persję (*Historiae*, 1,95.130). Podobny schemat występuje u Ktezjasza (ok. 440–380 przed Chr.), który dostawszy się do perskiej niewoli był przez kilkanaście lat nadwornym lekarzem Artakserksesa II. Chociaż jego dzieło *Persica* zaginęło, to fragment opisujący następstwo królestw zachował się u Diodora Sycylijskiego w jego dziele *Bibliotheca historica* (2,1–34). Schemat następujących po sobie królestw stał się niezwykle popularny w okresie hellenistycznym i rzymskim, służąc najpierw jako propaganda polityczna wymierzona przeciwko panowaniu greckiemu po podboju Bliskiego Wschodu przez Aleksandra Macedońskiego. Warto zwrócić uwagę na tekst pochodzący z początku II w. przed Chr., którego autorem jest kronikarz rzymski Aemilius Sura: „Władzę nad wszystkimi narodami pierwsi zagarnęli Asyryjczycy, po nich Medowie, potem Persowie, później Macedończycy. Na koniec (...) władztwo nad światem przeszło w ręce narodu rzymskiego”². Według tego przekazu, państwo rzymskie jest ostateczną światową potęgą, a użycie schematu czterech królestw służyło rzymskiej propagandzie przeciwko dynastii Seleucydów, rozwijającej się zwłaszcza po bitwie pod

² Dzieło *Roczniki ludu rzymskiego*, którego autorem jest Aemilius Sura nie zachowało się w całości, a cytowany fragment pochodzi z *Historii rzymskiej* (I.6,1–9) historyka Wellejusza Paterkulusa (ok. 20 r. przed Chr. – 30 r. po Chr.); zob. Wellejusz Paterkulus, *Historia rzymska*, 9.

Magnezją (190 r. przed Chr.)³. Schemat czterech królestw pojawia się również w dokumencie perskim z czasów hellenistycznych *Zand-i Wahman Jaszt* (1,3–5), gdzie dzieje świata są przedstawione jako drzewo z czterema gałęziami reprezentującymi kolejnych władców oraz królestwa, w których sprawują oni władzę. Pierwsze trzy królestwa są identyfikowane jako okres panowania władców perskich, natomiast czwarte – ukazane jako okres zła i panowania demonów – jest identyfikowane z królestwem macedońskim. Po nim nastąpi era szczęśliwości, która jest utożsamiana z ostatecznym zbawieniem.

Mając na uwadze liczne paralele pozabiblijne, można uznać za uzasadnione twierdzenie, że korzeni, występującego w Dn 2, schematu następujących po sobie królestw należy szukać w tradycyjnej sekwencji następstwa Asyrii, Medii i Persji, co w późniejszym czasie zostało uzupełnione o imperium Aleksandra Macedońskiego i jego następców. Taki schemat dziejów świata został rozpowszechniony wśród ludów Bliskiego Wschodu, które oczekując zniszczenia greckiego czwartego królestwa, równocześnie spodziewały się nastania epoki szczęśliwości upatrywanej w odrodzeniu narodowego królestwa. Wydaje się, że przyczyną występującego w Księdze Daniela (Dn 2 i 7) panowania Babilonii zamiast Asyrii można uznać kontekst żydowskiej historii. Dla mieszkańców Judy imperium babilońskie, które dokonało zniszczenia Jerozolimy i deportowania jej mieszkańców, stało się symbolem potęgi ziemskiej zasługującej na karę, którą stanie się jej zniszczenie i zastąpienie królestwem ustanowionym przez Boga⁴.

³ Tego rodzaju propaganda rzymska rozwinęła się w późniejszej historiografii; zob. np. Polibiusz (*Historiae*, 38,22,1–3), którego tekst zachował się u Appiana, *Punica*, 8,132 (koniec II w. przed Chr.); Tacyt, *Historiae*, 5,8–9 (ok. 100 r. po Chr.); Dionizjos z Halikarnassu, *Antiquitates Romanae*, 1,2,2–4 (ok. 10 r. przed Chr.); Appian, *Prooemium*, 9 (ok. 140 r. po Chr.).

⁴ Szerzej na temat schematu czterech królestw w Dn, zob. Swain, „The Theory of the Four Monarchies”, 1–21; Baumgartner, „Zu den vier

1.1. Schemat czterech królestw w Dn 2

Schemat następujących po sobie królestw w Dn 2 pojawia się w kontekście snu Nabuchodonozora (w. 31–35) oraz jego wyjaśnienia (w. 37–45). Treścią snu króla babilońskiego był „jakiś wielki posąg” (w. 31) wykonany z różnych rodzajów metali: głowa ze złota, pierś i ramiona ze srebra, brzuch i biodra z brązu, zaś nogi i stopy z żelaza pomieszanego z gliną (w. 32–33). Warto zwrócić uwagę, że metale reprezentujące kolejne części posągu są wymieniane od najcenniejszego do najmniej wartościowego. Odwrotna kolejność występuje w opisie zniszczenia posągu, gdy kamień oderwany od skały roztrzaskuje i miażdży wszystkie jego części (w. 34–35). Wszystkie metale, z których wykonany był posąg, mają w tradycji biblijnej – podobnie jak literaturze starożytnego Bliskiego Wschodu – określone znaczenie. Złoto i srebro symbolizują majestat i dostojeństwo, zarówno w kontekście politycznym, jak i religijnym, natomiast brąz i żelazo są symbolami tego, co silne i wytrzymałe⁵. Można więc stwierdzić, że posąg wykonany z tych materiałów symbolizuje połączenie majestatu, dostojeństwa, bogactwa oraz siły⁶.

Reichen”, 17–22; Gruenthaner, „The Four Empires of Daniel”, 72–82, 201–212; Flusser, „The Four Empires”, 148–175; Kratz, *Translatio imperii*, 198–212; Caragounis, „History and Supra-History”, 387–397; Collins, *Daniel*, 166–170; Widengren, „Les quatre âges du monde”, 23–63; Parchem, *Pojęcie królestwa Bożego*, 127–131.

⁵ Spośród wszystkich materiałów stanowiących poszczególne części posągu tylko glina wskazuje na słabość i kruchość (zob. np. Hi 4,19; 13,13). Należy jednak zauważyć, że chodzi tu o „glinę wypaloną”, a więc coś w rodzaju terakoty lub ceramiki, co może wskazywać na istnienie na posągu elementów dekoracyjnych w postaci jakiegoś rodzaju ozdób ceramicznych. Jednak ich umiejscowienie jest wyraźną ironią, ponieważ najszlachetniejszy materiał został użyty w odniesieniu do stóp unoszących cały ciężar posągu, a więc w miejscu, które powinno być wykonane z materiału najtrwałszego; zob. Collins, *Daniel*, 165; Parchem, *Księga Daniela*, 219–220.

⁶ Zob. Goldingay, *Daniel*, 49; Parchem, *Księga Daniela*, 219; szerzej na temat symboliki metali w tradycji biblijnej, zob. Singer, *Die Metalle*.

W wyjaśnieniu treści snu, które Daniel podaje Nabuchodonozorowi, poszczególne części posągu, wykonane z różnego rodzaju metali, są utożsamione kolejno z następującymi po sobie królestwami (w. 37–45). Głową ze złota jest Nabuchodonozor, co wskazuje, że jest on wprost identyfikowany jako władca pierwszego królestwa (w. 37–38), wskazując równocześnie, że imperium babilońskie jest najwspanialsze i najpotężniejsze ze wszystkich królestw ziemskich. Kolejne królestwa nie są wprost identyfikowane, podkreśla się jedynie, że będą one coraz słabsze, co wskazuje nie tyle na odniesienie do rzeczywistości historycznej, co stanowi odwołanie się do symboliki metali coraz mniej wartościowych. Mając na uwadze kontekst całej Księgi, można wnioskować, że kolejne dwa królestwa należy identyfikować jako Medię i Persję (w. 39), zaś czwarte królestwo oznacza imperium Aleksandra Macedońskiego i jego następców (w. 40–43). Autor Dn 2 najwięcej uwagi poświęca ostatniemu ziemskiemu królestwu, dokonując rozróżnienia między nogami z żelaza (w. 40) a stopami będącymi mieszaniną żelaza i gliny (w. 41–43). Można przypuszczać, że nogi z żelaza symbolizują państwo Aleksandra, natomiast stopy, w których miesza się żelazo z gliną należy identyfikować z podzielonym imperium, co nastąpiło po śmierci króla, a więc z państwami Ptolemeuszów i Seleucydów. Interpretacja zmieszania się żelaza i gliny, z których wykonane były nogi i stopy posągu, jako „zmieszanie przez nasienie ludzi” (w. 43), najprawdopodobniej odnosi się do małżeństwa mającego na celu połączenie dynastii ptolemejskiej i seleucydzkiej⁷.

⁷ O małżeństwach dynastycznych wspomina się również w Dn 11,6.17. Trudno jednak ustalić jednoznacznie, o które konkretnie chodzi, ponieważ znane są przynajmniej dwa takie małżeństwa, mianowicie między królem z dynastii Seleucydów Antiochem II a Berenike, córką Ptolemeusza II (zawarte w 252 r. przed Chr.) oraz między Ptolemeuszem V a Kleopatry, córką Antiocha III (zawarte w 193 r. przed Chr.); zob. Rowley, *Darius the Mede*, 94–95; Hartman – DiLella, *The Book of Daniel*, 149; Collins, *Daniel*, 170; Parchem, *Księga Daniela*, 228–229.

Motyw kolejnych epok w dziejach świata, które są przedstawiane jako różnego rodzaju metale, pojawia się również w literaturze pozabiblijnej. Najstarszym świadectwem jest tekst Hezjoda, poety greckiego z VIII/VII w. przed Chr., który historię świata ukazuje jako pięć następujących po sobie „pokoleń ludzkich”. Pierwsze pokolenie jest określone jako złote, drugie jako srebrne, trzecie jest pokoleniem z brązu, czwarte nie jest identyfikowane z żadnym metalem, zaś piąte, w którym „od zła już żadnej nie będzie obrony”, jest nazwane żelaznym (*Opera et dies*, 109–201). Następujące po sobie metale pojawiają się w kolejności odpowiadającej ich wartości, a więc od najbardziej kosztownego do najbardziej pospolitego: złoto, srebro, brąz i żelazo, co wyraża myśl o coraz większej degradacji i upadku ludzkości, a chociaż Hezjod nie wspomina bezpośrednio o kolejnym etapie w historii ludzkości, to jednak jest on przekonany, że po okresie całkowitego upadku moralnego ludzkości nastąpią lepsze czasy (*Opera et dies*, 174–175). Periodyzacja historii na kolejne epoki symbolizowane jako metale pojawia się również w literaturze perskiej (*Zand-i Wāhman Jaszst*, 1 i 3; Denkart, 9), gdzie znajduje się opis snu Zaratustry, w którym zobaczył drzewo z czterema gałęziami: ze złota, ze srebra, ze stali i ze zmieszanego żelaza. W interpretacji, którą podaje Ahura Mazda, trzy pierwsze gałęzie są identyfikowane jako przyszłe epoki i utożsamione z czasem panowania kolejnych królów perskich, natomiast czwarta gałąź odnosi się do czasu panowania „demonów o rozwichrzonych włosach”, co oznacza imperium Aleksandra Macedońskiego. Historia podzielona na cztery epoki tworzy milenium religii objawionej Zaratustrze przez Ahura Mazdę. Ten okres obejmuje dzieje świata od otrzymania objawienia aż do czasów eschatologicznych, gdy nastąpi sąd oraz ostateczne zbawienie. W tradycji perskiej – podobnie jak u Hezjoda – kolejne epoki historii świata charakteryzują się narastaniem zła wśród ludzi, przy czym wyraźnie wspomina się o tym, że po

okresie, gdy zło osiągnie swoje apogeum, zostanie ono unicestwione i nastanie era szczęśliwości.

Nie ulega wątpliwości, że schemat czterech królestw identyfikowanych z różnymi metalami w Dn 2 wykazuje wiele podobieństw do źródeł perskich i Hezjoda. We wszystkich dokumentach występuje podobna kolejność następujących po sobie epok świata ukazanych jako metale, choć różnice pojawiają się w odniesieniu do niektórych szczegółów. W Dn 2 pierwsze królestwo jest ze złota, drugie ze srebra, trzecie z brązu, czwarte z żelaza oraz mieszaniny żelaza i gliny. Podobieństwo mieszaniny żelaza i gliny w Dn 2 jest najbliższe perskiemu okresowi nazwanemu „zmieszonym żelazem”. Ponieważ w Dn 2 zamiast stali – jak w źródłach perskich – pojawia się brąz występujący u Heroda, można przypuszczać, że Dn 2 ma wiele wspólnego również ze źródłami greckimi. Warto przy tym pamiętać, że Hezjod schemat periodyzacji historii najprawdopodobniej przejął z tradycji wywodzącej się ze starożytnego Bliskiego Wschodu. W odniesieniu do Dn 2 można zatem mówić o pewnego rodzaju połączeniu informacji ze źródeł perskich i greckich, a więc wykorzystaniu do starej tradycji, z której ten schemat się wywodzi⁸. W Dn 2 tradycyjny schemat czterech królestw został rozszerzony przez wprowadzenie wzmianki o piątym, a zarazem niezniszczalnym, wiecznym i ostatecznym królestwie, które Bóg ustanowi po uprzednim unicestwieniu wszystkich ziemskich imperiów (w. 44–45).

1.2. Schemat czterech królestw w Dn 7

Schemat następujących po sobie królestw w Dn 7 pojawia się w kontekście symbolicznej wizji sennej, której doznaje

⁸ Zob. Eddy, *The King is Dead*, 17; Flusser, „The Four Empires”, 165–167; Burkert, „Apokalyptik im frühen Griechentum”, 244–246; Parchem, *Pojęcie królestwa Bożego*, 131–134; więcej na temat periodyzacji historii u Hezjoda i jej bliskowschodnich korzeni zob. West, *Wschodnie oblicze Helikonu*, 417–426.

Daniel (w. 2–14), oraz jej wyjaśnienia (w. 17–27). Treścią apokaliptycznej wizji były cztery bestie wychodzące z morza jako symbolu wrogich Bogu sił chaosu (w. 2–3). Opis poszczególnych bestii – zwłaszcza ich niezwykle wygląd – nawiązuje zarówno do tradycji biblijnej, jak i do wyobrażeń znanych z literatury i sztuki starożytnego Bliskiego Wschodu, głównie do mitologii babilońskiej oraz kananejskiej⁹. Bestie opisane w wizji (w. 4–8) są hybrydami, które w swoim wyglądzie posiadają elementy różnych zwierząt, a niekiedy również ludzkie. Chociaż poszczególne bestie są utożsamiane z różnymi zwierzętami, to zawsze ich opis jest poprzedzony partykułą porównującą „jak, jakby, podobna do (czegoś)”, co uwypukla prawdę, że nie chodzi o zwykłe zwierzęta, ale o potwory jedynie przypominające zwierzęta, a w rzeczywistości całkowicie od nich różne. Tego rodzaju praktyka jest charakterystyczną cechą symboliki teriomorficznej, co jest typowe dla literatury apokaliptycznej¹⁰. Pierwsza bestia „była jak lew” i miała „skrzydła orła”, jak również „stopy jakby człowieka i serce człowieka” (w. 4). Druga bestia była „podobna do niedźwiedzia” i posiadała „trzy zębra w swojej paszczy, pomiędzy jej zębami” (w. 5). Trzecia bestia była „jak lampart” i miała „cztery skrzydła ptaka” (w. 6). Czwartej bestii autor wizji nie identyfikuje z żadnym zwierzęciem, ale jej wygląd był „straszny i przerażający”, gdyż miała zęby

⁹ Szerzej na temat mitologicznego podłoża w Dn 7, zob. Gunkel, *Schöpfung und Chaos*, 323–335; Kvanvig, „An Akkadian Vision”, 85–89; Kvanvig, *Roots of Apocalyptic*, 389–441; Day, *God's Conflict*, 151–178; Mosca, „Ugarit and Daniel 7”, 496–517; Collins, *Daniel*, 283–294; Collins, *Stirring up the Great Sea*, 121–136; Gardner, „Daniel 7,2–14”, 244–252; Walton, „The Anzu Myth”, 69–89; Parchem, *Pojęcie królestwa Bożego*, 251–256; Parchem, *Księga Daniela*, 438–444.

¹⁰ Więcej na temat bestii, zob. Caquot, „Sur les quatre betes”, 5–13; Caquot, „Les quatre betes”, 37–71; Rhodes, „The Kingdoms of Men”, 415–420; Staub, „Das Tier”, 351–397; Hartman – DiLella, *The Book of Daniel*, 212–217; Goldingay, *Daniel*, 161–164; Collins, *Daniel*, 297–299; Parchem, *Księga Daniela*, 451–457; Parchem, „Symbolika teriomorficzna”, 18–23.

z żelaza i dziesięć rogów, a w jednym z nich znajdowały się „oczy podobne do oczu człowieka i usta” (w. 7–8). W odniesieniu do działalności bestii, każda następna jest bardziej drapieżna i krwiożercza, wyrządzając więcej szkody aniżeli poprzednia. Uwypukla się zwłaszcza niszczycielski charakter czwartej bestii, która „pożerała i miażdżyła, a resztę deptała swoimi stopami” (w. 7).

W wyjaśnieniu treści wizji (w. 17–27), którą Danielowi podaje anioł, cztery bestie symbolizują królów ziemskich imperiów (w. 17). Mając na uwadze kontekst całej Księgi Daniela nie ulega wątpliwości, że czterej królowie z Dn 7 odpowiadają czterem królestwom z Dn 2, które są identyfikowane jako Babilon, Media, Persja oraz imperium Aleksandra Macedońskiego i jego następców, czyli państwa Ptolemeuszów i Seleucydów. Chociaż bestie symbolizują królów, to równocześnie reprezentują one królestwa, w których owi królowie sprawują swoją władzę¹¹. Na takie rozumienie wskazuje również tekst w w. 23, gdzie ostatnia bestia jest identyfikowana jako czwarte królestwo. Najwięcej uwagi poświęcono w Dn 7 czwartej bestii, do której odnosi się dodatkowa wizja i jej wyjaśnienie (w. 19–26). Autor wizji w opisie bestii identyfikowanej jako imperium Aleksandra Macedońskiego i jego następców powtarza treść z w. 7, przy czym dodaje informację, że miała ona „pazury z brązu” (w. 19), co jeszcze bardziej podkreśla destrukcyjne działanie bestii, gdyż „pożre całą ziemię, podepcze ją i zmiażdży ją” (w. 23). Warto zauważyć, że w podobny sposób została ukazana działalność czwartego królestwa w Dn 2,40. Zgodnie z treścią wizji i jej interpretacją, dziesięć rogów czwartej bestii symbolizuje dziesięciu królów, w których najprawdopodobniej należy widzieć władców z dynastii Seleucydów oraz Aleksandra Macedońskiego jako pierwszego z nich. Wzmianka o „innym rogu” (w. 24; w w. 8: „inny mały róg”)

¹¹ W w. 17 w wersjach greckich (Teodocjon, LXX) i Włg zamiast „królowie” jest lekcja „królestwa”, co może być próbą uzgodnienia z tekstem w w. 23 bądź błędem kopisty, bądź też świadectwem innej tradycji tekstualnej.

odnosi się do Antiocha IV Epifanesa. Jego działanie było skierowane zarówno przeciwko wiernym Bogu Izraelitom, wobec których rozpoczął prześladowanie, jak i wprost przeciw samemu Bogu i istotom niebiańskim (w. 25).

Wszystkim bestiom zostanie odebrana władza, a następnie zostaną one zabite (w. 11–12). Powodem unicestwienia bestii jest ich deprawacja, co odnosi się zwłaszcza do działania „małego rogu”, o którym stwierdza się, że wypowiadał „słowa wielkie” (w. 11), co jest wyrazem jego arogancji i bluźnierczego postępowania wobec Boga. Podobna myśl pojawia się w w. 8: „usta mówiące wielkie [rzeczy]”, natomiast w interpretacji wyjaśnia się, że „będzie on mówił słowa przeciw Najwyższemu” (w. 25). Warto zauważyć, że odebranie władzy bestiom oraz ich zabicie jest ukazane jako wykonanie wyroku, który wydał sąd, sprawowany przez Boga razem z istotami niebiańskimi tworzącymi Jego dwór w niebiosach (w. 10, zob. też w. 22: „przybył Starowieczny i sąd został dany świętym Najwyższego”). Według autora Dn 7 w rezultacie sędziowskiej działalności Boga wszystkie bestie zostają ukarane i unicestwione „jednocześnie”, co jednak stoi w sprzeczności z „następstwem” kolejnych królestw ziemskich, które one symbolizują. Można przypuszczać, że dla autora wizji ważniejsze jest podkreślenie prawdy, że wszystkie bestie zostały ukarane, niż troska o poprawność porządku chronologicznego. Podobnie w Dn 2 posąg wyobrażający poszczególne królestwa ziemskie zostaje zniszczony w całości od uderzenia kamienia oderwanego od skały „bez udziału [ludzkich] rąk” (w. 34 i 45), co symbolizuje działanie samego Boga. Poświęcając najwięcej uwagi ostatniej bestii, która symbolizuje imperium Aleksandra Macedońskiego i jego następców, a zwłaszcza królestwo dynastii Seleucydów, autor Dn 7 wyraża przekonanie, że jest ono najgorsze ze wszystkich dotychczasowych. Z tego powodu będzie ono zniszczone, a tym samym zostanie mu odebrana władza i przekazana „jakby Synowi Człowieczemu” oraz świętym Najwyższego (w. 14, 18, 22, 27). Krótko mówiąc,

imperium Aleksandra, a szczególnie państwo Seleucydów, jest ostatnim królestwem ziemskim, po którym nastąpi wieczne panowanie Boga.

2. PERIODYZACJA HISTORII W DN 9

W Dn 9 periodyzacja historii jest ujęta w odmienny sposób niż w Dn 2 i 7, gdzie podłożem jest schemat czterech następujących po sobie królestw ziemskich, a po ich unicestwieniu zostanie ustanowione wieczne królestwo Boże. Według autora Dn 9,24–27, historia została podzielona na „siedemdziesiąt tygodni”, a przy końcu tego okresu nastanie „wieczna sprawiedliwość”, czyli era ostatecznego zbawienia (w. 24). Wydaje się, że wyrażenie „siedemdziesiąt tygodni” należy rozumieć w sensie „siedemdziesiąt tygodni (lat)”, a więc okres 490 lat¹², co nawiązuje do Kpł 25–26, gdzie jest mowa o roku szabatowym, który następuje po sześciu latach (= cykl szabatowy, 7 lat) oraz o roku jubileuszowym, który następuje po siedmiu tygodniach lat (= siedem cykli szabatowych, 49 lat). Z kontekstu Dn 9 wynika, że wyrażenie „siedemdziesiąt tygodni” jest interpretacją proroctwa Jeremiasza o „siedemdziesięciu latach” (w. 2), które pojawia się w Jr 25,11–12 w kontekście spustoszenia kraju i ukarania króla Babilonu oraz w Jr 29,10 jako zapowiedź zakończenia niewoli babilońskiej i powrót wygnańców do Jerozolimy. Warto zauważyć, że już w 2 Krn 36,21 interpretuje się proroctwo Jeremiasza w nawiązaniu do Kpł 26,34–35, stwierdzając, że wypełniło się ono w okresie perskim. Jednak autor Dn 9 z taką interpretacją się nie zgadza, ponieważ uważa, że zapowiedź czasu wyzwolenia i pomyślności, o którym mówił prorok Jeremiasz, jeszcze w pełni się nie zrealizował.

¹² Tak uważa większość uczonych, m.in. Montgomery, *A Critical*, 373; Hartman – DiLella, *The Book of Daniel*, 244; Lacocque, *The Book of Daniel*, 187; Collins, *Daniel*, 352; Homerski, *Księga Daniela*, 138; Parchem, *Księga Daniela*, 584.

Z tego powodu wydłuża on zapowiedziany okres z „siedemdziesięciu lat” na „siedemdziesiąt tygodni (lat)”, tj. 490 lat. Według autora Dn 9, każdy „rok” z proroctwa Jeremiasza jest „rokiem szabatowym”, czyli okresem siedmiu lat. W ten sposób siedemdziesiąt lat staje się siedemdziesięcioma cyklami szabatowymi (= 490 lat). W Dn 9 okres siedemdziesięciu tygodni lat odpowiada wartości dziesięciu jubileuszy (tj. 49×10) lub siedemdziesiąt cykli szabatowych (tj. 70×7).

Autor Dn 9 dzieli czas „siedemdziesięciu tygodni (lat)” na trzy okresy, mianowicie (1) siedem tygodni lat, tj. $7 \times 7 = 49$ lat, (2) sześćdziesiąt tygodni lat, tj. $62 \times 7 = 434$ lat, oraz (3) jeden tydzień lat, tj. $1 \times 7 = 7$ lat. Wydaje się uzasadnione stwierdzenie, że spekulacje liczbowe podejmowane przez autora Dn 9 nie odnoszą się wyłącznie do aspektu chronologicznego, ale zawierają również aspekt symboliczny, o czym świadczy fakt, iż poszczególnym tygodniom odpowiadają okresy historii o różnym czasie ich trwania¹³.

Używanie liczb (7, 10 oraz ich wielokrotności: 70 i 490) w periodyzacji historii pojawia się w wielu pismach apokaliptycznych powstałych w okresie perskim i hellenistycznym, zwłaszcza w literaturze henochicznej. Według *Księgi strażników* od potopu do dnia sądu w czasach ostatecznych upłynie „siedemdziesiąt pokoleń” (1 Hen 10,11–12). W *Apokalipsie tygodni* (1 Hen 91,12–19 i 93,1–10) cała historia, a więc dzieje od Adama do sądu w czasach ostatecznych, jest podzielona na dziesięć „tygodni”. Cały okres powygnaniowy stanowi tydzień siódmy. Punkt zwrotny w historii nadejdzie pod koniec siódmego tygodnia (zamordowanie Oniasza III, czasy Antiocha Epifanesa). W kolejnych trzech tygodniach zostanie odbudowana Świątynia, bezbożni będą osądzeni, zło unicestwione, a pozostanie jedynie dobroć i sprawiedliwość. W dziesiątym tygodniu nastąpi sąd, po którym „będzie wiele nieprzeliczonych tygodni na wieki”.

¹³ Szerzej na temat „siedemdziesięciu tygodni lat” w Dn 9, zob. Newman, „Daniel’s Seventy Weeks”, 229–234; Dimant, „The Seventy Weeks”, 57–76.

W *Apokalipsie zwierząt* (1 Hen 83–90) Izrael jest podporządkowany siedemdziesięciu pasterzom, co odpowiada również okresom czasu. W 11QMelch (= 11Q13) pojawia się schemat dziesięciu jubileuszy lub 490 lat. Schemat siedemdziesięciu tygodni występuje również w *Peszerze dotyczącym okresów* (4Q180–181)¹⁴. Wszystkie te przykłady periodyzacji historii wskazują, że „siedemdziesiąt tygodni lat” z Dn 9 odwołuje się nie tylko do chronologii „szabatowej” z Księgi Kapłańskiej, ale również odzwierciedla charakterystyczny dla pism apokaliptycznych determinizm obecny w dziejach całego świata. Dla autora Dn 9 bieg historii nie jest zbiegiem przypadkowych wydarzeń, ale wynikiem woli Boga, co zostało z emfazą wyrażone w stwierdzeniu, że siedemdziesiąt tygodni „zostało postanowione” (w. 24), gdzie użycie czasownika w koniugacji nifal wskazuje, iż podmiotem działania jest Bóg, a to oznacza nieuchronność tego, co ma wydarzyć się w przyszłości.

Autor Dn 9, dokonując periodyzacji historii (w. 24–27), koncentruje się przede wszystkim na ostatnim tygodniu lat, a więc na ostatnich siedmiu latach okresu 490 lat, przy czym należy podkreślić, że podany przez niego podział czasu nie odpowiada rzeczywistości historycznej. Między pierwszym okresem, a więc siedmiu tygodniami lat (tj. 49 lat), a ostatnim, czyli jednym tygodniem lat (tj. 7 lat), został umieszczony okres sześćdziesięciu tygodni lat (tj. 434 lat), który wydaje się być jedynie rezultatem zamknięcia całego okresu w siedemdziesięciu tygodniach lat¹⁵.

Pierwszy okres, a więc siedem tygodni lat (= 49 lat), odnosi się do czasu, który kończy się powrotem pierwszych wygnańców z niewoli babilońskiej w czasach perskich (ok. 538 r. przed Chr.), na co wskazuje wzmianka o „odnowie

¹⁴ Zob. więcej w: Milik, *The Books of Enoch*, 248–259; Koch, „Die mysteriösen Zahlen”, 433–441; Yarbro Collins, „Numerical Symbolism”, 1221–1287.

¹⁵ Zob. Hartman – DiLella, *The Book of Daniel*, 250; Parchem, *Księga Daniela*, 589–590.

i odbudowie Jerozolimy” (w. 25). Chociaż wprost nie mówi się o „powrocie”, to jednak odnowienie i budowanie miasta zakłada wcześniejszy powrót wygnańców z niewoli babilońskiej¹⁶. Ten pierwszy okres będzie trwał „aż do „pomazańca księcia” (w. 25), co najprawdopodobniej odnosi się do Jozuego, pierwszego arcykapłana odbudowanej po powrocie z wygnania Świątyni w Jerozolimie, wymienianego razem z Zorobabelem jako jednego z przywódców powracających z niewoli wygnańców (Ezd 3,2; zob. też Za 4,14)¹⁷.

Kolejnym okresem jest czas „sześćdziesięciu dwóch tygodni lat” (= 434 lat), który pod względem chronologii nie zgadza się z żadnym wydarzeniem, o jakim mowa w następujących wierszach. Mając na uwadze nieścisłości chronologiczne oraz schematyczny charakter periodyzacji historii w Dn 9 (tj. „siedemdziesiąt tygodni lat”) wydaje się słusznym uznanie, że ten okres należy rozumieć w sensie ogólnym, jako drugi okres symboliczny, który odnosi się do czasów powygnaniowych, a więc od powrotu z niewoli babilońskiej aż do czasów Antiocha Epifanesa. Autor Dn 9 stwierdza, że w tym okresie nastąpi odbudowa Jerozolimy, ale będzie się to dokonywać „w czasach ucisku” (w. 25), co zapewne odnosi się do trudności, z jakimi spotkali się powracający z niewoli wygnańcy, o czym świadczą wypowiedzi Aggeusza, Zachariasza i Trito-Izajasza (Iz 56–66). Pod koniec tego okresu „zostanie zgładzony pomazaniec” (w. 26), co najprawdopodobniej jest aluzją do zamordowania arcykapłana Oniasza III w 171 r. przed Chr. (zob. 2 Mch 4,30–38; Dn 11,22)¹⁸. Śmierć arcykapłana stanowi przełom w dziejach, ponieważ

¹⁶ Zob. Hartman – DiLella, *The Book of Daniel*, 244; Goldingay, *Daniel*, 261; Collins, *Daniel*, 355; Parchem, *Księga Daniela*, 590.

¹⁷ Tak uważa wielu uczonych, np. Montgomery, *A Critical*, 379; Bentzen, *Daniel*, 74; Hartman – DiLella, *The Book of Daniel*, 251; Collins, *Daniel*, 355; Parchem, *Księga Daniela*, 591.

¹⁸ Tak uważa większość uczonych, natomiast w tradycyjnej egzegezie chrześcijańskiej widzi się tutaj odniesienie do śmierci Chrystusa (Wulgata, tłumaczenia syryjskie, Ojcowie Kościoła), zob. też Doukhan, „The Seventy Weeks”, 18–21.

zło zaczyna coraz bardziej się nasilać, a wszystkie wydarzenia zmierzają do ostatecznego unicestwienia „niszczyciela”, czyli Antiocha IV Epifanesa, który uosabia to zło (w. 27).

Ostatnim okresem periodyzacji historii w Dn 9 jest czas „jednego tygodnia lat” (= 7 lat), który będzie czasem ostatnich prób i doświadczeń. W tym okresie nastąpi zniszczenie Jerozolimy przez „wojsko księcia, który przyjdzie” (w. 26), co odnosi się do postępowania Antiocha Epifanesa. Autor Dn 9 ukazuje destrukcyjny charakter działalności tego pogańskiego władcy, co uwidoczniło się zwłaszcza przez wszczęcie prześladowań wobec Żydów wiernych Bogu i zbezczeszczenie Świątyni, a więc zakaz składania ofiar oraz ustanowienie w niej „ohydy spustoszenia”, czyli zniesienie prawdziwego kultu a zastąpienie go pogańskim (w. 27). Gdy zło osiągnie już swoje apogeum, wtedy zostanie unicestwiony ten, który jest jego uosobieniem, czyli Antioch Epifanes (w. 27). Dla autora Dn 9 śmierć Antiocha ukazana jako kara Boga (por. Dn 8,25; 11,45; 1 Mch 6,6–16; 2 Mch 9,5–29) jest równocześnie ostatecznym unicestwieniem zła, co w konsekwencji prowadzi do zwycięstwa dobra i nadejścia „wiecznej sprawiedliwości” (zob. w. 24). Wraz ze śmiercią Antiocha Epifanesa upływa ostatni etap w schemacie „siedemdziesięciu tygodni lat”, a tym samym dobiega końca i wypełnia się proroctwo Jeremiasza o siedemdziesięciu latach (zob. w. 2), po których nastąpi czas wyzwolenia, pokoju i pomyślności.

PODSUMOWANIE

Historia w Księdze Daniela została ukazana przede wszystkim w aspekcie teologicznym, ponieważ Bóg jest jedynym Panem historii i prawdziwym Władcą, który kieruje biegiem wydarzeń w dziejach całego świata, a zwłaszcza sprawuje absolutną władzę nad wielkimi imperiami ziemskimi. Cechą charakterystyczną koncepcji historii ukazanej w Księdze Daniela jest jej periodyzacja, co z jednej strony

uwypukla jedność dziejów świata, a z drugiej wyraża prawdę o tym, że bieg historii ma ściśle określony cel, który został przez Boga ustalony i określony już od samego początku, a jest nim unicestwienie zła i ustanowienie wiecznego panowania Boga. W Księdze Daniela periodyzacja historii jest ukazana w dwóch formach, mianowicie jedna z nich opiera się na schemacie czterech następujących po sobie królestw, po których zostanie ustanowione wieczne królestwo Boże (Dn 2 i 7), a druga wykorzystuje motyw podziału historii na siedemdziesięciu tygodni lat, która zakończy się nastaniem „wiecznej sprawiedliwości”, czyli ery ostatecznego zbawienia (Dn 9).

Periodyzacja historii, której podłożem jest schemat czterech królestw, w Dn 2 została ukazana w kontekście snu Nabuchodonozora o posągu z różnego rodzaju metali (tj. złoto, srebro, brąz i żelazo), natomiast w Dn 7 – w kontekście wizji czterech bestii wychodzących z morza, które są ukazane jako hybrydy jedynie swoim wyglądem przypominające zwierzęta (tj. „jak lew”, „podobna do niedźwiedzia”, „jak lampart”, czwarta bestia niepodobna do niczego). W obu przypadkach – zarówno metale w Dn 2, jak i bestie w Dn 7 – reprezentują kolejne imperia ziemskie, mianowicie Babilon, Medię, Persję i Grecję, tj. imperium Aleksandra Macedońskiego oraz jego następców: państwa Ptolemeuszów i Seleucydów. W sekwencji następujących po sobie królestw została ukazana ich stopniowa degradacja moralna oraz stały wzrost zła. Taka wizja historii – charakterystyczna dla apokalipsy – uwypukla prawdę o tym, że dzieje świata zmierzają do swojego końca, gdy zło osiągnie swój punkt kulminacyjny, który stanie się równocześnie momentem przełomowym, ponieważ ostatecznie zostanie ono unicestwione. Pomimo nieco pesymistycznego charakteru tej koncepcji historii ziemskich królestw, w Księdze Daniela z niezwykłą emfazą uwypukla się nadzieję wypływającą z przekonania, że cała historia podlega władzy Boga. Koniec historii imperiów ziemskich będzie równocześnie czasem

ostatecznej interwencji Boga, który unicestwi siły zła i ustanowi swoje królestwo. W Dn 2 kamień oderwany od skały „bez (udziału ludzkich) rąk” roztrzaskuje posąg (tj. królestwa ziemskie), a sam staje się wielką skałą (tj. królestwo Boże), natomiast w Dn 7 w wyniku sądu, jaki przeprowadza Bóg, wszystkie bestie ulegają zniszczeniu, a władza zostaje przekazana „jakby Synowi Człowieczemu” i świętym Najwyższego.

W inny sposób periodyzacja historii jest przedstawiona w Dn 9,24–27, gdzie w kontekście interpretacji proroctwa Jeremiasza o siedemdziesięciu latach niewoli, po których nastąpi powrót wygnańców do Jerozolimy (w. 9; zob. Jr 25,11–12; 29,10), historia została podzielona na „siedemdziesiąt tygodni (lat)”, co nawiązuje do Kpł 25–26, gdzie jest mowa o roku szabatowym, który następuje po sześciu latach (tj. cykl szabatowy, 7 lat) oraz o roku jubileuszowym, który następuje po siedmiu tygodniach lat (= siedem cykli szabatowych, 49 lat). Czas „siedemdziesięciu tygodni (lat)” został podzielony na trzy okresy, które odnoszą się do wydarzeń po powrocie z wygnania. Po wzmiance o odbudowie Jerozolimy i Świątyni, autor Dn 9 skupia się na czasach panowania Antiocha IV Epifanesa, tj. na ostatnim okresie, będącym czasem przełomowym w dziejach. Destrukcyjna działalność pogańskiego władcy, zwłaszcza profanacja Świątyni i prześladowanie wiernych Bogu, jest ukazane jako uaktywnienie się sił zła, które on uosabia. Jego śmierć jest nie tylko karą wymierzoną przez Boga bezbożnemu władcy, ale równocześnie napełnia nadzieją, że działanie zła jest ograniczone, a po jego unicestwieniu nastąpi czas wiecznego zbawienia.

BIBLIOGRAFIA

Baumgartner W., „Zu den vier Reichen von Daniel 2”, *Theologische Zeitschrift* 1 (1945) 17–22.

- Bentzen A., *Daniel* (HAT 19; Tübingen: Mohr 1952).
- Burkert W., „Apokalyptik im frühen Griechentum: Impulse und Transformationen“, *Apocalypticism in the Mediterranean World and the Near East. Proceedings of the International Colloquium on Apocalypticism, Uppsala, August 12-17, 1979* (red. D. Hellholm) (Tübingen: Mohr Siebeck 1983) 235–254.
- Caquot A., „Les quatre betes et le ‘Fils d’homme’ (Daniel 7)“, *Semitica* 17 (1967) 37–71.
- Caquot A., „Sur les quatre betes de Daniel VII“, *Semitica* 5 (1955) 5–13.
- Caragounis C.C., „History and Supra-History: Daniel and the Four Empires“, *The Book of Daniel in the Light of New Findings* (red. A.S. van der Woude) (BETL 106; Leuven: Peeters 1993) 387–397.
- Collins J.J., *Daniel. A Commentary on the Book of Daniel* (Hermeneia; Minneapolis: Fortress Press 1993).
- Collins J.J., „Stirring up the Great Sea: The Religio-Historical Background of Daniel 7“, *The Book of Daniel in the Light of New Findings* (red. A.S. van der Woude) (BETL 106; Leuven: Peeters 1993) 121–136.
- Day J., *God’s Conflict with the Dragon and the Sea* (Cambridge: Cambridge University Press 1985).
- Dimant D., „The Seventy Weeks Chronology (Dan 9,24-27) in the Light of New Qumranic Texts“, *The Book of Daniel in the Light of New Findings* (red. A.S. van der Woude) (BETL 106; Leuven: Peeters 1993) 57–76.
- Doukhan J., „The Seventy Weeks of Daniel 9“, *Andrews University Seminary Studies* 17 (1979) 1–22.
- Eddy S.K., *The King is Dead: Studies in the Near Eastern Resistance to Hellenism 334-31 B.C.* (Lincoln: University of Nebraska Press 1961).
- Flusser D., „The Four Empires in the Fourth Sibil and in the Book of Daniel“, *Israel Oriental Studies* 2 (1972) 148–175.
- Gardner A.E., „Daniel 7,2-14: Another Look at its Mythic Pattern“, *Biblica* 82 (2001) 244–252.

- Goldingay J.E., *Daniel* (WBC 30; Dallas: Word Books 1989).
- Gruenthaner M.J., „The Four Empires of Daniel”, *Catholic Biblical Quarterly* 8 (1946) 72–82, 201–212.
- Gunkel H., *Schöpfung und Chaos in Urzeit und Endzeit: Eine religionsgeschichtliche Untersuchung über Gen 1 und Ap Job 12* (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht 1895).
- Hartman L.F. – DiLella A.A., *The Book of Daniel. A New Translation with Introduction and Commentary* (AB 23; Garden City: Doubleday 1978).
- Homerski J., *Księga Daniela. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz, ekskursy* (PŚST XI/2; Poznań: Pallottinum 2008).
- Koch K., „Die mysteriösen Zahlen der jüdischen Könige und die apokalyptischen Jahrwochen”, *Vetus Testamentum* 28 (1978) 433–441.
- Kratz R.G., *Translatio imperii. Untersuchungen zu den aramäischen Danielerzählungen und ihrem theologiegeschichtlichen Umfeld* (WMANT 63; Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag 1991).
- Kvanvig H.S., „An Akkadian Vision as Background for Dan 7”, *Studia Theologica – Nordic Journal of Theology* 35 (1981) 85–89.
- Kvanvig H.S., *Roots of Apocalyptic: The Mesopotamian Background of the Enoch Figure and the Son of Man* (WMANT 61; Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag 1988).
- Lacocque A., *The Book of Daniel* (tłum. D. Pellauer) (Atlanta: John Knox Press 1979).
- Milik J.T., *The Books of Enoch. Aramaic Fragments of Qumrân Cave 4* (Oxford: Clarendon Press 1976).
- Montgomery J.A., *A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Daniel* (ICC; Edinburgh: T. & T. Clark 1927).
- Mosca P.G., „Ugarit and Daniel 7: A Missing Link”, *Biblica* 67 (1986) 496–517.
- Newman R.C., „Daniel’s Seventy Weeks and the Old Testament Sabbath-Year Cycle”, *Journal of the Evangelical Theological Society* 16 (1973) 229–234.

- Parchem M., *Księga Daniela. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (NKB.ST 26; Częstochowa: Edycja Świętego Pawła 2008).
- Parchem M., *Pojęcie królestwa Bożego w Księdze Daniela oraz jego recepcja w pismach qumrańskich i w apokaliptyce żydowskiej* (RSB 9; Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Vocatio” 2002).
- Parchem M., „Symbolika teriomorficzna w żydowskich pismach apokaliptycznych okresu Drugiej Świątyni na przykładzie Księgi Daniela (Dn 7–8), Apokalipsy zwierząt (1 Hen 85–90) i Czwartej Księgi Ezdrasza (4 Ekd 11–12)”, *Studia Gdańskie* 36 (2015) 15–42.
- Rhodes A.B., „The Kingdoms of Men and the Kingdom of God. A Study of Daniel 7:1-14”, *Interpretation* 15 (1961) 415–420.
- Rowley H.H., *Darius the Mede and the Four World Empires in the Book of Daniel* (Cardiff: University of Wales Press Board 1964).
- Singer K.H., *Die Metalle Gold, Silber, Bronze, Kupfer und Eisen im Alten Testament und ihre Symbolik* (Forschung zur Bibel 43; Würzburg: Echter Verlag 1980).
- Staub U., „Das Tier mit den Hörnern: Ein Beitrag zu Dan 7,7f”, *Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie* 25 (1978) 351–397.
- Swain J.W., „The Theory of the Four Monarchies: Opposition History under the Roman Empire”, *Classical Philology* 35 (1940) 1–21.
- Walton J., „The Anzu Myth as Relevant Background for Daniel 7?”, *The Book of Daniel. Composition and Reception* (red. J.J. Collins – P.W. Flint) (VT.S83/1; Leiden: Brill 2001) I, 69–89.
- Wellejusz Paterkulus, *Historia rzymska* (tłum. E. Zwolski) (Biblioteka Przekładów z Literatury Antycznej 16; Warszawa – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1979).

- West M.L., *Wschodnie oblicze Helikonu. Pierwiastki zachodnioazjatyckie w greckiej poezji i micie* (tłum. M. Filipczuk, T. Polański) (Kraków: Wydawnictwo Homini 2008).
- Widengren G., „Les quatre âges du monde”, *Apocalyptique iranienne et dualisme goumrâniën* (red. G. Widengren et al.) (Recherches intertestamentaires 2; Paris: Adrien Maisonneuve 1995) 23–63.
- Yarbro Collins A., „Numerical Symbolism in Jewish and Early Christian Apocalyptic Literature”, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* (red. W. Haase – H. Temporini) (Berlin: Walter de Gruyter 1984) II 21.2, 1221–1287.

KS. MAREK PARCHEM, prezbiter diecezji pelplińskiej, profesor zwyczajny Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, kierownik Katedry Literatury Międzytestamentalnej na Wydziale Teologicznym UKSW oraz wykładowca w WSD w Pelplinie, autor kilku książek i kilkudziesięciu artykułów naukowych dotyczących Biblii i literatury żydowskiej z okresu Drugiej Świątyni. Ostatnie publikacje: *Obraz Boga w pismach apokaliptycznych okresu Drugiej Świątyni* (Biblica et Judaica 1; Bydgoszcz: KRD 2013); *Biblijny język aramejski: gramatyka, kompletne preparacje, słownik* (Biblica et Judaica, 5; Pelplin: Bernardinum 2016).